

Муниципалдыг бюджеттиг ниити билигнин албан чери
Шуй ортумак ниити билиг школазы Шуй суур муниципалдыг район
“Тыва Республиканын Бай-Тайга кожуун”

Школаның немелде
өөредилге харыылаар
башкызы көргөн.
Ооржак Р.Д.

Директорнуң кижизидилге
талазы-биле оралакчызы
чөпшээрээн. 30.08.2024
Хертек Ш.М.

Школа директору
бадылаан. 30.08.2024
Итагалдан О.О.

11-ги класска

«Чогаалдың лингвистиктиг анализи»

деп класстан дашкаар курстун

программазы

Программаны тыва дыл,
чогаал башкызы Хертек
Айланмаа Очуровна кылган

Шуй суур, 2024 чыл.

Тайылбыр бижик

11-ги класска тыва чогаалдың өөрөдилге программазын «Тыва аас чогаалы болгаш литература» (тург.-авт. Д. С. Куулар, А. М. Монгуш, 1994 г.) болгаш ниити өөрөдилгениң 5-11 класстарынга «Тыва аас чогаалы болгаш литература» (тург.-авт. Е. Т. Чамзырын, М. А. Кужугет, Л. Х. Ооржак, 2012 г.) чижек программаларга даянган (протокол 28.06.2016 г. № 2/16-з).

Россия Федерациязының хамаатызын мөзү-шынар болгаш кижизидилге талазы-биле хевирлээр, чоннар аразында культура, эп-сеткил каттыштырар чөптүг харылзаалар дугайын айыткан Концепцияда чүүлдерни, ниитилел сайзырадыр сорулгаларының бүгү байдалдарын болгаш Тыва Республиканың регионалдыг, этнокультурлуг онзагайларын чугулалап, өөренип көргөн.

Чижек Программаны ажылдап кылырынга өзек хоойлу, доктаалдар:

Программада кол ниити өөрөдилгениң 10-11 класстарынга «Төрээн (тыва) литература» эртемни өөрөдириниң кол сорулгалары болгаш сорулганы боттандырар ажыл-чорудулга тодараттынган, өөрөдилге планында эртемниң туружу, өөрөнгениниң түңнелдери, эртемниң ужур-уткалыг кезээ, тематиктиг планнаашкын, кичээлден дашкаар ажыл-чорудулга, программаны боттандыраарының байдалдарын айыткан. Бердинген Программа 10-11 класстарга «Төрээн (тыва) литература» эртемни өөрөдириниң чижек ажылчын программаларын тургузарының үндезини бооп турар.

Программада «Төрээн (тыва) литература» эртемни өөрөдириниң кол сорулгазын болгаш сорулганы боттандырар ажыл-чорудулганың дес-дараалашкаан, эртемнер аразының болгаш метапредметтиг харылзааларны айтып турар. Ол ышкаш өөреникчилерниң назы-хар, өөрөдилгениң чада аайы-биле шингээдир ажыл-чорудулгазын кичээнгейге ап, билиглер ӨФКС негелделеринге дүүшкен турарын чугулага алган.

Амгы тыва литератураның төөгү-реалисчи барымдааларлыг шилиндек чогаалдарынга даянып, уругларның делегей көрүүшкүнүн делгемчидеринче, эстетиктиг кижизидилгезинче база угаап боданыышкынын сайзырадыр сорулгалыг шилиттинген чогаалдарны өөрөдири көрдүнгөн.

Программаның сорулгалары, ону боттандырар ажыл-чорудулга өөреникчилерни бедик хамааты туруштуг, амыдыралче делгем көрүштүг, харылзаажылганың бүгү талалыг кылдыныгларын билир кижини хевирлеп, деткииринге таарымчалыг байдалдарны тургузарынче утланган.

Өөрөдилгениң «Төрээн (тыва) литература» эртемни шингээдип, сайгарары “Филология” эртеми-биле сырый холбаалыг болганда, төрээн (тыва) чогаалды школаларга өөрөдириниң айтырыглары дыл эртемниң сорулгалары-биле чергелешкек, сырый харылзаалыг.

Төрээн (тыва) литератураны өөрөдириниң **кол сорулгазы:**

- чогаал дугайында өөрөнгөн билиин улам делгемчидип, чоннуң төөгүзүн, амыдыралда ыдыктыг үнелерни база мөзү-шынар айтырыгларын бүгү талалыг көргүскөн чогаалдарның уран-чеченин бот-тускайлаң ханы, шын үнелеп, амыдырал-биле холбаалыг база орус болгаш делегей литературазы-биле деңнеп сайгарып билир, номчулгага сонuurгалдыг, хамааты туружу бедик кижини хевирлеп кижизидери.

Сорулгаларын күүседириниң аргалары:

- тыва чечен чогаалды чүгле сагыш-сеткил хайныышкынның хүлээп номчуур эвес, а номчаанын ханы сайгарып, бодунуң бодалын (туружун) бадыткалдыг тайылбырлап база өскелерниң туружун (бодалын) дыңнап өөрөдиринге чаңчыктырар ажылдар чорудары;

- Россияның биче буурай болгаш делегей чоннарының чогаалдарын сайгарып өөрөдиринге төрээн дылдың үнезин, ооң байлаан медегерелдии-биле шингээдип литературлуг чугааны хостуг, билдилиг ажыглап өөрөдирин сайзырадыр ажылдар чорудары;

- чечен чогаал дээрге авторнуң бот-тускайлаң онзагай делегейи, чараш мөзү-шынар, эстетиктиг көрүш хевирлээр уран чүүлдүн бир хевир деп билигни делгем шингээдирин база тыва чоннуң ажыл-амыдыралынга, ёзу-чаңчылдарынга хүндүткелдиг,

хумагалыг болурун суртаалдаан чогаалдарга даянып, быжыглаарынче угланган ажылдар чорудары;

- уругларның чечен чогаал сайгарар билиин, чаңчылын, арга-мергежилин быжыглаар ажылдар: чогаалда көдүртүнген чидиг айтырыгны, тема болгаш идеяны тодарадыры; чогаалдың жанры, сюжет болгаш композициязы, сөзүглелдин дылының уран чурумалдыг аргаларының, сөстүн артында чажыт утказының онзагайын тодарадыр ажылдар чорудары; овор-хевирлерни ажылдап кылганын болгаш чогаалдың тургузуун, бижиттинген аянын, төөгүзүн тодарадыр ажылдар чорудары;

- тыва чогаалды өске чогаалдар болгаш уран чүүлдүн хевирлери-биле деңнеп сайгарар ажылдар чорудары;

- бердинген темага, чуруктарга (портретке) сөзүглел чогаадыр; аас болгаш бижимел ажылдарга чогаал сөзүглелдерин ажыглап, бодалын тода, бадыткалдыг илередиринге, уругларның чогаадыкчы арга-шинээн сайзырадыр, билиг, мергежилин быжыглаар ажылдар чорудары;

- номчаан чогаалдарынга хамаарыштыр үнелелдерни, сайгарылгалыг ажылдарны (рецензия, аннотация, илеткелдер, төлевилелдер кылыры) номчуп, деңнеп, эртем ёзуу-биле шинчилеп өөренир ажылдар; уран чүүлдүн янзы-бүрү хевирлеринге хамаарышкан эртем-практиктиг ажылдарга киржип, шын чугаалап чаңчыгарын хевирлээр ажылдар; ном саңнары, музей болгаш архив шыгжамырларын ажыглап чаңчыгар ажылдар чорудары;

- тыва литератураның хөгжүлдезинин оруун болгаш амгы тыва литератураның сайзыралын сонuurгаар, билдингир чогаалдарны номчуурунче база тыва уран чүүл, эртемге тураскааткан номнарны, культурология, этнопсихология, этнография болгаш өске-даа эртем номнарын таныштырар ажылдар чорудары;

- өске чоннарның культуразын сонuurгаар, эп-чөптүг, найыралчы харылзаалар тургузар; хостуг үезин шын ажыглап, чечен чогаал сайгарары ажыктыг, өөредиглиг, кижизидилгелиг дээрзин билиндирер ажылдар; бот-тускайлаң номчулгага хереглелин хандырып, чаа чогаалдар-биле таныжып, номчулгага сонuurгалын бедидер ажылдарны деткип чорудары; номчаан чүүлүн сайгарылгалыг хүлээп ап көрүп, бодунуу-биле тайылбырлап билиринге чаңчыктырар ажылдар;

- чогаал болгаш уран чүүлдүн кайы-даа хевирлеринге даянып, хамааты бот- межерели бедик, кижизиг аажы-чаңга, тыва дылынга ынак, ёзу-чаңчылдарынга хүндүткелдиг, төрөөн чуртунга шынчы чорукка кижизидер ажылдар чорудары.

Программаның өөредиглиг ужур-уткалыг кезээ долгандыр турар бойдус болгаш ниитилел хүрээленинге кижинин бодунуң хамаарылгазын илередип, боттут амыдыралды эскерип, амыдыралга хамаарышкан бот-тускайлаң үзел-бодалын болгаш ажыл-чорудулгазын чурумчудуп аар арганы үндезин кылып, дараазында билиглерни ыяк шингээдирин хевирлээринче угланган:

- үнелиг утка-шынар дугайын ыяк билири (чүнү үнелиг кылдыр санап чорууру база бодунуң бодалдарын болгаш кылдыныгларын бот-хуузунда тайылбырлап билири; шиитпирлээр ужурлуг айтырыгларга харыы бээр, кандыг-бир шилилге кылыр байдал тургустуна бергенде, амы-хууда туружу чайгылыш чок, бот-башкарнып ажыглап билири; сорулгазынга болгаш үнелээри эргежок чугула чүүлдерге хамаарыштыр шилип алган шиитпирин хүлээп, кылдыныгларны боттандырып билири);

- ниити кижизидилгезин башкарнырын ыяк билири (аажы-чаң, эвилең-ээлдек, хүндүлээчел болгаш өске-даа чараш мөзү-шынарлыг болурунун болгаш чаңчылчаан ёзу-чаңчылдарны билири, оларны херек кырында күүседип билири; Россия болгаш өске-даа чурттарның чурум-сагылгага хамаарышкан өй-чижээн болгаш кижинин аажы- чаңында үнелиг чүүлдернин ужур-утказының дугайында билип алыры; хөй язы-сөөк чоннуг ниитилел амыдыралынга сагыр ужурлуг корум-чурумнун кол өй-чижээн билири болгаш херек кырында күүседип чорууру; номчукчунун, дыңнакчының, күүседикчинин, чогаалчының чогаадыкчы арга-шинээн ыяк билири);

- угаап-шингээдирин ыяк билири (сорулганы салып болгаш ону чедип алырын билири; планнап билири, сайгарылга кылып билири, бот-үнелел кылып билири, өөренириниң угаап-шингээдир арга-шинээн бот-үнелеп билири; хайгаарап турары барымдааларга хамаарыштыр айтырыглар салып, болуушкуннарның чылдагаанын тывар, сайгарып, шингээдип турары чидиг айтырыгга хамаарыштыр билип турарын азы билбейн турарын демдеглеп ап турар; түңнелдерни үндүрүп билир; бодунуң шинчилээн ажылдарының түңнелдерин аас болгаш бижимел, компьютерге (бижимел, графиктиг чурулгага, презентацияларга) парлап билири;
- медээлер чыыр ажылдарга башкарнырын ыяк билири (янзы-бүрү үндезин медээлер-биле билдилиг ажылдап шыдаар арга-шинээ (номнар, өөредилге номнары, справочниктер, энциклопедиялар, каталогтар, словарьлар, CD-Rom, Интернет); бот-тускайлаң дилеп, шүүштүрүп, чаңгыс аайлап, сайгарып болгаш медээни өөредилгеге ажыглаары-биле шилип билири, ук медээлерни өскерттип, кадагалап база дамчыдып билири; шиитпирлээр ужурлуг ажылдарга шын ажыглап билири);
- харылзажылганы чорударын ыяк билири (бөлүккө (коллективке) чугааның байдалдарына дүүштүр харылзажып билири; аас чугааның янзы-бүрү хевирлеринге харылзаа тудуп билири (монолог, диалог, номчулга, бижилге, аас-биле дамчыдары, айтырыг салып билири, диалог чугааны чогулмачыг чорудуп билири болгаш о.ө.);
- бот-хуузунда бедик деңнел чедерин ыяк билири (сагыш-сеткил болгаш интеллектуалдыг бот-сайзыраар аргаларны билири; психологтуг билиг чедип алырын, угаап бодаары болгаш чурум-сагылга культуразын хевирлээрин билири);
- номну шын номчуур арганы чедип алырын ыяк билири (медерелдиг номчулганы чедип алырының янзы-бүрү аргаларын болгаш эптиин билири; янзы-бүрү сөзүглелдерде бердинген медээлер-биле бот-тускайлаң ажылдап, ооң ханы утказын билири, бот-тускайлаң хүлээп турары; номчукчунуң сөзүглел-биле онзагай культурлуг харылзаа тудуп билири).

Чижек Программа ажылчын программаларны тургузарының үлегер майыы, ынчангаш ужур-уткалыг кезек төрөөн (тыва) чогаал эртеминге вариативтиг ажылчын программаларны тургузарына таарымчалыг байдалдарны магадылап турар; тема болгаш чидиг айтырыглар көдүрүп турар чогаалдарны мөөңнөп (модульдуг), ниити болгаш кызыы айтырыгларны тодаргай илередип, шилилгелиг сайгарып өөредирин магадылап турар.

ЭРТЕМНИНГ НИИТИ ХАРАКТЕРИСТИКАЗЫ

Төрөөн (тыва чогаал) эртеми – Тыва Республиканың өөредилге албан черлериниң өөредилге планында кирип турар кол эртемнерниң бирээзи. Уругларның хамааты туружун хевирлээринге, делегей көрүүшкүнүн, угаан-бодалын, иштики сагыш-сеткилин делгемчидеринге эртемниң өөредилгиг болгаш кижизидилгелиг ужур-утказы улуг.

Өөредилгениң сорулгалары, оларны боттандыраарының ажылдары эртемни амыдырал-биле холбаалыг чорударынче, Россия болгаш даштыкы чурттарныё чоннарының чогаалчыларның ажылдары-биле деңнелгелиг ханы сайгарып билиринче, бүгү талалыг сайзыраңгай, шын кижизиттинген, чараш мөзү-бүдүштүг, чогаадыкчы арга-шинектиг кижини хевирлээринче угланган. Чоннуң амыдыралчы байлак дуржулгазын сиңирген аас чогаалды, орус болгаш делегейниң чогаалдарының тыва дылда очулгаларын, тыва чоннуң амыдыралчы делегей көрүжүн, арга-дуржулгазын таныштырар.

Чогаалчының чогаадыкчы салым-чаяаны, ооң чогаал бижиир аян-хөөнү, делегей көрүжү болгаш чурттуң, чоннуң төөгүзүн уран чогаалга илередир аргалары-биле уруглар чоок таныжар.

Тыва чогаал кичээлдериниң өзөөн национал литератураның алдын фондузунда кирген чогаалдар тургузуп турар.

10-11-ги класстарга төрөөн (тыва) чогаал эртемниң төөгү, бойдус, философия, психология, педагогика, уран чурулга болгаш өске-даа эртемнер-биле холбаштырып, ханы сайгарып,

бот-тускайлаң шингээдип өөрениринче кичээнгейни салып турар. Төрээн чериниң езулуг хамаатыларын хевирлээр чогумчалыг түннел өөредилге болгаш кижизидилге айтырыглары Тываның төөгүзү, географтыг девискээри болгаш өске-даа билиишкиннер-биле сырый холбаштырып өөреткенинден үнер.

Төрээн (тыва) чогаал эртемин өөредири төөгү-хронологтуг угланыышкынныг. Класс бүрүзүнде бердинген темаларны шингээдирин чогаалчыларның чогаадыкчы ажил-чорудулгазын ханы, мөөңнөп өөредир арга-биле делгем чорудуп эрттирер. Тыва литератураның тургустунуп эгелээн үе-чадалары болгаш хөгжүлдезиниң оруктары ниитилелдин сайзыралын таныштырып көргүскен чогаалдарны сайгарып өөренириниң негелделерин тургузуп турар.

10-11-ги класстарга тыва литератураның хөгжүлдезиниң оруунда кирип турар чогаалдарны шингээдир:

1. 1946 – 1956 чч. – дайын чылдарының соонда тыва литература.
2. 1957 – 1985 чч. – тыва литератураның тургустунганы.
3. 1986 – 1990 чч. – эде тургузуушкун чылдарында тыва литература.
4. 1990 – 2005 чч. – эде тургузуушкун чылдарының соонда чылдарда тыва литература.

10 класска С.К. Тока, С.А. Сарыг-оол, С.Б. Пюрбю, О.К. Саган-оол, И.У.

Бадра, С.О. Тамба, К.Ч. Тоюн, С. С. Сюрюн-оол, М. Б. Кенин-Лопсан, Ю.Ш.

Кюнзегеш оларның намдарларын болгаш чогаалдарын өөренир.

11 класска К-Э. К. Кудажы, Е. Т. Танова, В. Б-Х. Монгуш, С. В. Козлова, М.Б. Доржу, А. А. Даржай, В. С. Серен-оол, Э. Л. Донгак, М. Б. Көжелдей, Ш. Д. Куулар, А. У. Күжүгет (лит. псев. Антон Үержаа), М. М. Дуюнгар, Э. Б. Мижит, А. С. Бегзин-оол, Р. Д. Лудуп, М. Н. Ооржак болгаш тыва херээжен чогаалчыларның база Тыва Республиканың орус дылдыг чогаалчыларының ажил-херээн өөренири көрдүнген.

«Төрээн (тыва) литература» эртеминиң ужур-уткалыг кезээ проблема-темалыг улуг кезектерге чардынган. Кезек бүрүзү Тываның культура амыдыралын, езу- чаңчылдарны болгаш төөгүнү; төөгү-культура, мөзү-шынар болгаш үнө дугайында бижээн чогаалдарны (чогаалдардан үзүндүлери) уругларның медреселдиги-биле билип алырынче кичээнгей салып, тодаргай угланыышкыннарлыг.

Кезек «КИЖИ»

Ниитилелде угаан-сарыылдыг, нарын болгаш хөй талалыг аажы-чаңныг, хөй- ниити аразында кол кезек – кижиги дээрзин шинчилеп өөренири. Тыва чоннуң «чаа амыдыралын» (XX вектин 40 болгаш 60 чылдарның ортузу) таныштырган чогаалдарда кижини чурумнуг аажы-чаңныг кылдыр көргүзери кол черни ээлеп турган. «Чаа совет кижиниң» омур-хевири дараазында билиишкиннерге хамаарылгазындан хевирлеттинип турганы илереттинип турар: ниитилел чергелиг салдарлыгы, чуртталганың деңгели, ажил-чорудулганың угланыышкынныгы.

Тыва ниитилелдин чаңчылчаан амыдыралыга өскерилгелер, чаартылгалар чоруттунуп, аныяк тыва чогаалчылар кижини көргүзүрде, өөскүп турар чаа хувискаал байдалдарыга чагыртып, соора, частырыгыг чогаадып турганы бар. Номчукчуларның мурнунга арын-нүүрнүң шииткелиниң мурнунда, бүзүрээчел, бодун тыппайн, будалып чоруур аажы-чаңныг, өскелерге дөмейлешпес «ниитилел кижизиниң» омур-хевири чуруттунуп келир.

Кезек «КИЖИ БОЛГАШ ӨГ-БҮЛЕ»

Бо кезекке хамааржыр чогаалдар өг-бүледе кижиниң туружун, өг-бүледе улуг болгаш аныяк салгал аразында харылзааларга, өг-бүлениң кижигүннериниң аразында ынакшыл, бүзүрел болгаш хүндүлел ёзулалының харылзааларын чырыткан.

Чаңгыс салгал дургузунда кижиниң амыдыралы мөңгө эвес, ол үстүп каар, ооң- биле чергелештир ол – мөңгө; аймак төрөлдерниң, улус чоннуң, язы-сөөк нацияларның азы бүгү депшилгелиг кижиги төрөлгөтен чергелиг мөңгө.

Көшкүн тыва өг-бүлениң делегей көрүүшкүнүнде уругларның өзүлдезинге болгаш кижизидилгезинге кол угланыышкын дөргүл-төрелин дөзээри, аразында эпиг- демниг,

деткимчелиг амыдырап чурттаары бооп турар, а кол кижизидилгелиг арга ада-иениң бот-хуузунда үлегер чижээ бооп турар (уругларның болгаш бичиилерниң база ажы-төлдүн аразында хамаарылгазы, ниитилел амыдыралының үндезиннери, эр кижиге хүндүткел дээш о.ө.). Тыва литературада элээн хөй чечен чогаалдар өг-бүлө болгаш дөргүл-төрөл аразында харылзаалар, өг-бүлени камгалаарына эр кижиниң салдарын, өг-бүлениң үнелиг чүүлдеринге хүндүткелдиг болгаш хумагалыг хамаарылга, өг-бүлениң ёзу-чаңчылдарына болгаш өг-бүлөгө аажы-чаң культуразын ажыдып турар.

Кезек «КИЖИ – НИИТИЛЕЛ – КҮРҮНЕ»

Бо кезекке төөгү-философчу болгаш социал-психологтуг шынны медереп билирин, тодаргай болгаш ниити, түңнээр, хуузунда тускайлаң онзагай болуушкуннарны, аажы-чаңнарны көргүскен чогаалдарны сайгарып көөр.

«Кижиге – ниитилел – күрүне» деп кезекке кижиниң амыдыралында үзел-бодалының, амыдырал-чуртталгазының байдалы, хамааты туружу, патриотчу чоруу, кижиниң болгаш күрүнениң сонургалдарының аразында сырый харылзаалы, кижиге болгаш күрүне системаларының аразында хамаарылгаларны, мөзү-шынар хоойлуларын болгаш күрүнениң хоойлу-дүрүмнерин чырыткан чогаалдарны өөренир.

Кезек «КИЖИ – БОЙДУС – БЕДИК САЙЗЫРАЛ»

Кижиниң төрөөн чери, бойдус-биле чоок сырый харылзаалы тыва чоннуң делегей көрүүшкүнүнүң эң чугула, үнелиг кезээ болуп турар.

Көшкүн амыдырал тыва кижини кадыг-быжыгга, шийтпирлиг аажы-чаңга, бойдуска хүндүткелдиг чорукка өөредип каан. Бойдус камгалалына тураскааткан чогаалдар дыка улуг кижизидикчи күчү-күштүг, салдарлыг. Олар дириг болгаш өлүг бойдуска ынак болурун кижизидип турар; уругларга кижиге болгаш бойдустан аразында кандыг харылзаалы тодарадыр, кижиниң бойдуска кам-хайыра чок хамаарылгазы кандыг салдарлыг бооп болурун дээш о.ө. айтырыгларга харыыларны бээринге дузалаар.

«Кижиге – бойдус – бедик сайзырал» деп кезекке кижиге болгаш бойдус, бойдустан шинчилээриниң болгаш чагырып алырының чидиг айтырыглары, бойдустан чүгле ажыглаарынче угланган мөзү-шынар, амгы делегей болгаш бойдус камгалаарының айтырыгларын чидиг көдүрген чогаалдарны өөренир болгаш сайгарар.

Кезек «КИЖИ – ТӨӨГҮ – АМГЫ ҮЕ»

Тыва литературада социалистиг реализм методу-биле бижиттинген чогаалдар эвээш эвес. Социалистиг реализм болгаш эрге-чагырга дугайын (партия угланыышкынның) көргүскен чогаалдар ук чогаалдарның эстетиктиг деңнелин бадырып, төлептиг маадырлар кылдыр санап турар партия секретарьларының, «аңгы дайзыннары», харам, караа тотпас хамнар болгаш ламаларның омур-хевирлеринде чаңгыс аай идеялиг утка колдап турган. «Социал чагыг» ёзугаар бижиттинген чогаалдар ук үениң негелделеринге дүгжүп турган. Дараазында билиишкыннер: «тургустунган үе болгаш төөгү», «кижиниң төөгүде туружу, салдары», «кижиниң амыдыралында болгаш культурада төөгүлүг чылдагааннар», «хостуг эргелиг арга чок байдалдарда кижиниң хостуг эргелии» чогаалдарның социал-төөгүлүг угланыышкыннарын тодарадып турар.

Тематиктиг кезектер уругларның төрөөн (тыва) литератураны ханы сайгарып шингээдир шаг-шинээн хевирлээринче угланган, ниитилел болгаш культура-төөгү ужур-уткалыг чогаалдарны сонургалдыг номчуп, амыдырал-биле деңнеп, түңнел үндүрүп билиг чедип алырының чугулазын айтып турар.

ЭРТЕМНИҢ ӨӨРЕДИЛГЕ ПЛАНЫНДА ТУРУЖУ

Тыва Республиканың өөредилге албан черлеринге кол ниити өөредилгеге регионалдыг базистиг өөредилге планы ёзугаар төрөөн (тыва) чогаал эртемин 204 шакта өөредирин көрүп турар.

Универсалдыг профилдиг (вариант 2) угланыышкынның класстарга төрөөн (тыва) чогаал эртемин өөредир шактар үлелгезиниң бердингени: 10 класска – неделяда 3 шак, чылда 102 шак; 11 класска – неделяда 3 шак, чылда 102 шак.

2. ТӨРЭЭН (ТЫВА) ЧОГААЛ ЭРТЕМИН ШИҢГЭЭТКЕНИНИҢ ПЛАННАТТЫНГАН ТҮҢНЭЛДЕРИ

Ортумак школаның доозукчузунуң «Төрээн (тыва) чогаал» эртемин шиңгээткениниң түннелдери.

Бот-тускайлаң түннелдери:

- чоннуң чаңчылчаан ёзу-чаңчылдарының, ажил-ижиниң кадагалакчызы, төрээн чогаалга, чоннуң культуразына, дылына хумагалыг, хүндүткелдиг хамаарылгалыг болуру;
- тыва чоннуң сураглыг чогаалчыларын, чогаал салгакчыларының дамчыдылганын делгем шиңгээдиң алыры;
- аас чогаалды, чечен чогаалды болгаш чаңчылдарны кадагалаарының ужур-утказын, харыысалгалыын медереп билир, салгалдарны ук-төөгүзүн шинчилээринге киржилгелиг, чоннуң ниити культуразы дээш сагыш човап билири;
- биче буурай чонунуң төлээлекчизи, хөй нациялыг Россия күрүнезиниң хамаатызы кылдыр бодун медерип билири;
- кижиниң сагыш-сеткил шынарларын сайзырадыры, тыва чечен чогаалга болгаш культурага, делегейниң болгаш Россияны чоннарының чечен чогаалдарына болгаш культураларына хүндүткелдиг хамаарылгалыг болуру.

Метапредметтиг түннелдери:

- чидиг айтырыгны илередиң, гипотеза үндүрүп билири, медээлерни чыып, бодунуң туружун бадыткаар барымдаалар тургузуп, көргүзери, аас болгаш бижимел ажилдарга чылдагаан болгаш түннел харылзааларны аңгылап билири, тыва дылга түннелдерни чедимчелиг үндүрүп, чугаалап билири;
- бодунуң ажил-чорудулганын шын мөөңнеп билири, ону үнелээри, сонургалдарының угланышкыннарын тодарадыры;
 - бот-тускайлаң ажилдаарына деңнээр аргаларны ажыглап билири;
- угаап шиңгээдирин болгаш харылзажылга аргаларын ыяк билир сорулгаларны шиитпирлээрде, информацияны янзы-бүрү бижимел барымдааларын (словарьлар, энциклопедиялар, Интернет-курлавырлар д.о.ө.) бот-тускайлаң ажыглап билири.

Кол ниити өөредилге программанын шиңгээдириниң метапредметтиг түннелдери өөредилгениң бүгү талалыг үш бөлүктүг кылдыныгларын – башкарнып билирин, угаап шиңгээдирин база харылзажылга аргаларын ыяк билип алганына хамааржыр.

Өөредилгениң башкарылгалыг бүгү талалыг кылдыныглары

Доозукчу:

- сорулгаларны боду тодарадыр, сорулгаларны чедип алганының хемчээлболгаш демдээн үнелээрин билир;
 - ажил-чорудулгада салдырган сорулганы чедип алыр ажил-чорудулга үезинде тургустунуп болгу дег шаптараазыннарын билир;
 - өөредилге үезинде болгаш амыдырал байдалдарында сорулгаларны салыпалыр болгаш тодаргайлап чугаалап билир;
 - бодунуң мурнунда салдырган сорулганы чедип алырда, эргежок чугула, ооң иштинде үе болгаш өске боттут эвес, курлавырларны үнелээр;
 - сорулгаларны чедип алыр аргаларны шилиир, салдырган сорулгаларны шиитпирин күүседирин планнап билир;
 - салдырган сорулганы күүседиринге эргежок чугула курлавырларның үр-түннелдиин медереп, мөөңнеп билир;
 - бодунуң ажилын база чедип алган түннелин баш удур салган сорулга-биле деңнеп, түңнеп билир;
 - бодунуң ажил-чорудулганын хынаар болгаш үнелээр арга-мергежилдиг болур

кылдыр өөренип алыр.

– **Өөредилгени угаап шингээткенин бүгү талалыг кылдыныглары**

Доозукчу:

– сорулгаларны шиитпирлээринге түңнээр аргаларны тывар, оон иштинде делгеренгей медээни дилээр болгаш аңаа барымдаалап, чаа сорулгаларны (өөредир болгаш угаап шингээдир) мурнунга салыр;

– медээге сайгарылгалыг үнелел бээр болгаш аңгы-аңгы үзел-бодал, турушту бодунуу-биле тайылбырлаар; бижимел медээ барымдааларда чөрүлдээлерни демдеглээр;

– бижимел медээ барымдааларда илереткен боттук сырый харылзаалар болгаш чөрүлдээлерни көргүзерде, янзы-бүрү модель-схемалыг аргаларны ажыглаар;

– өске кижинин кылдыныглар болгаш бодалдарынга хамаарыштыр барымдаалыг шүгүмчүлелди көргүзөр болгаш бадыткаар; бодунуң бодалынга хамаарышкан шүгүмчүлелдиг саналдарга шыдамык болгаш угаанныг хамаарылгалыг болур, оларны хууда өзүлдениң курлавыры кылдыр көөр;

– өөредилге эртемнин билиг кызыгаарындан үнүп, шингээдир аргаларны болгаш кылдыныгларны делгем күүседир тускай сорулгаже угланган чаа арга- мергежилди дилээр;

– билигге хамаарыштыр өскелернин талазындан болгаш бот-курлавырын чугулага албышаан, өөредилгениң бот-тускайлаң уг-шиин тургузар;

– угаап шингээдиринге хамаарышкан аңгы-аңгы туруштарны медресеп билип, солуп аар болгаш быжыг тудар;

– бүдүн чүүлдүң кезектеринин аразында күүседир ужурлуг чугула харылзааларны тодаргайлаар, онзагай чылдагаан болгаш түңнел харылзааларны аңгылаар;

– деңнээр, деңнештирер, бөлүктээр;

– планнар, тезистер, конспектилер тургузуп өөренип алыр. **Өөредилгениң харылзажылга чорудар бүгү талалыг кылдыныглары** Доозукчу:

– албан-херек харылзажылганың бүгү чажыттарын, ол ышкаш улуг улус-биле (өөредилге черинге, ол ышкаш оон дашкаар) чорудар, албан-херек харылзажылгага эш- өөр шилиирде, амы-хууда тааржырындан эвес, а удур-дедир үзел-бодалдың, харылзааның түңнелин бодап, шилип алыр; бөлүк-биле ажыл боттандырып тура, бөлүктүң удуртукчузу, ол ышкаш янзы-бүрү байдалдарның күүседикчизи (идеялар идип үндүрүкчүзү, шүгүмчүлөкчи, күүседикчи, ойнакчы, эксперт дээш о.ө.) болуру;

– ажылды шын, ырактан харылзажып база удур-дедир таарыштырган харылзаа байдалынга дүүштүрер болгаш күүседир;

– аас болгаш бижимел байдалдарга дүгжүп турар дылдың аргаларын ажыглап, бодунуң бодалын делгеренгей, бадыткалдыг болгаш ылап шын илередир;

– маргыштыг таварылгаларны билип алыры болгаш оларны өөскүтпези, албан-херек болгаш өөредилгеге хамаарышкан бот-хуузунуң хамаарылгазын, бодалдарын чок кылыр, ырадыр;

– сөзүглелдин утказын аас болгаш бижимел хевирге кыска азы делгем дамчыдар;

– монолог, диалог болгаш ниити чугааны чорударын билири, бодалды илередип чугаалаары, харылзажылганың сорулгазынга дүүштүр дылдың чурумалдыг аргаларын (сөзүглел, таблица, схема, аудиовизуалдыг одуруг дээш о.ө.) ажыглап билир;

– барымдааларны шилири, түңнелдерни тодарадыры, бодунуң ажыл-чорудулгазын аас болгаш бижимел хевирге түңнеп илередир кылдыр өөренип алыр.

Предметтиг түңнелдери:

Доозукчу:

1. Төрээн (тыва) чечен чогаалды номчуп, чугула апарган таварылгада орус

болгаш делегей чоннарының чечен чогаалдары-биле деңнеп, ниити темалар азы чидиг айтырыглар көдүрүп турар ийи азы оон хөй сөзүглелдерден чижектерни сайгарылгалыг кирип, шиңгээткен билиин көргүзөр кылдыр өөренир.

2. Аас болгаш бижимел хевирге бодунуң номчукчу дуржулгазын түңнээр болгаш сайгарар, тодаргайлаарга:

- сайгарар чечен чогаалдың шилилгезин кылыры, чогаалдың темазын (темаларын), ол ышкаш ооң көдүргөн чидиг айтырыгларын (чогаалда киирген утка-хөөн база чажыт утка-хөөн) барымдаага үндезилеп сайгарар;
- бодунуң чугаазының тезистерин илередирде, чидиг айтырыглар көдүргөн болгаш сайгарылга негеп турар чогаалдарның үзүндүлерин ажыглаар;
- чогаалды сайгарар, чогаалдарның ийи (азы оон хөй) кол темаларын азы бодалдарын аңгылаар, сюжетте оларның хөгжүлдезин, удур-дедир харылзаалыын болгаш бот-боттарының аразында салдарын тодарадып, ооң-биле чечен чогаалдың нарынын ажыдып сайгарар;
- авторнуң шилээни жанр-аймаан сайгарар, чечен чогаалдың кезектериниң: болуушкуннар хөгжүлдезиниң девискээри болгаш үези; болуушкуннарны көргүзөр аргалар болгаш хөгжүлдеси; маадырларны шилиир аргалар болгаш оларның аажы-чаңын, бодалдарын хөгжүдөр азы ажыдар аргалар – хөгжүлдениң болгаш харылзааларның онзагайын ажыдар;
- чечен чогаалда ажыглаттынып турар сөстөр болгаш сөс-домактың сөзүглел- биле сырый харылзаалыг утказын (көжүргөн болгаш ужур-уткалыын) тодарадыр, оларның аянында чаа чүүлдүн (көрүштүн) идеязы, үзел-бодалы, сагыш-сеткил илерээшкинниг утка-хөөнүнден, эстетиктиг ужур-утказындан үнелээр;
- чечен чогаалда ажылдап киирген тодаргай тургузугну (композицияны) шилээнин сайгарары (сөзүглелдин тодаргай кезектерин таарыштыр тургусканы, удур- дедир харылзаалы, оларның композиция тодарадырынга кандыг аргалыг дузалап турары болгаш номчукчуга кандыг эстетиктиг салдарлыг бооп турарын өөренип алыр.

3. Дараазында ажылдарны үре-түңнелдиг чорудар:

- кичээлде өөренип турары чогаалга хамаарыштыр айтырыгларга делгеренгей харыыларны бээр азы чогаалдың чечен делегейин бүрүнү-биле билип турарын, чечен чогаалдың бижиттинген угланышкынынга (агымынга) болгаш төөгү-культурлуг үеге хамааржырын тодарадып, чогаалдарга улуг эвес рецензияларны боду бижиир;
- чогаалга хамаарыштыр төлевилел ажылдарын кылыр, бодунуң үндезинниг бодалдарының утказын илередип тайылбырлаар кылдыр өөренип алыр.

Доозукчу:

- чогаалдың сөзүглелинге төөгү-культура талазы-биле тайылбыр бээр (ооң иштинде музейниң, чурт-шинчилел библиотекаларның, төөгүлүг документиленниң дээш о.ө. курлавырларын ажыглаар);
- чечен чогаалды, ооң иштинде чечен чогаал сайзыралының объектилик хоойлуларын болгаш авторнуң онзагай субъектилик шынарларны боттандырып турарын холбаштырып сайгарар;
- чечен чогаалды гуманитарлыг билигге хамаарылгалыг эртемнерни (философия, история, этнопсихология болгаш өске-даа) бүгү талазы-биле холбаалыг сайгарар;
- эпиктиг, шии азы шүлүк чогаалдарының кайы-бирээзиниң (чижээ, кинофильм азы шиижиткен көргүзүг; уран номчулганың бижидилгеzi; чогаалга хамаарыштыр чуруктар сериязы) утказын илередип тайылбырлаарын билип алыр аргалыг. Доозукчу:
- делегей литературазында тыва чечен чогаалдың туружу болгаш ужур-утказын;
 - амгы үениң чечен чогаалдарының дугайын;
- эң-не билдингир чечен чогаал дугайында бижээн курлавыр, ооң иштинде Интернет четкизи;

- чечен чогаал өөренир эртемде төөгү-культура талазы-биле шинчилээр арга дугайында;
- XIX болгаш XX чүс чылдарда чогаал сайгарар төөгүлүг ажил-чорудулга дугайында;
- чечен чогаал угланышкыннарының азы агымнарының эң-нешылгараңгай азы ылгалдыг демдектериниң дугайында;
- литературлуг угланышкыннар: соцреализм, реализм;
- тыва чечен чогаалдың шылгараңгай чогаалчыларының аттары, оларның чогаадыкчы намдары, кол чогаалдарның аттары, национал культурада «мөңгө маадырлар» азы ниити маадырлар аттарын билип алыр аргалыг.

Чечен чогаал теориясын өөренип тургаш, доозукчу:

– теория билиишкиннерин ханы өөренир;

- чогаал сайгарылгазының аргаларын шиңгээткенинден номчукчу дуржулгазы бедик кижиниң иштики хереглелин тургузарын шиңгээдип алыр.

Бо программа 11-ги классчыларның билиг-мергежилдеринге чүүлдештир тургустунган:

- чечен чогаалдың сөзүглелин, темазын, идеясын, сюжедин, маадырларын тодарадып шыдаар;
- бүгү аймактарның болгаш хевирлерниң чогаалдарын аянынг номчуур;
- бодунуң тургусканы план-биле аас болгаш бижимел-биле чечен чогаал маадырынга характеристика бээр болгаш чаңгыс азы элээн каш чогаалдарның маадырларын деңнеп билир;
- дылдың чурумалдыг аргаларын тыптар, оларның чогаалга ужур-дузазын тайылбырлап билир;
- номчаан чогаалынга аас-биле азы бижимел-биле үнелел берип шыдаар;
- чогаалга чурук чуруур;
- литературлуг теория болгаш словарь номнарын ажыглап билири.

Кол сорулгалары:

- тыва улустуң аас чогаалы болгаш литература аныяк салгалды чаагай идеалдарга, улусчу моральга, ужур-чурумга кижизидер талазы-биле эвээш эвес курлавырлыг болганда, оларны төрээн чуртунга, чонунга, ооң төөгүзүнге чоргааралды, бойдуска, кижиге, дириг амытаннарга гуманистичи езу-биле хамаарылгалыг болурунга кижизидер;
- чогаалдың идеялиг уткасында, уран-чеченинде эң-не чугула чүүлдерни илередип, ооң литература-төөгүлүг болгаш амгы үеге ужур-дузазын тодарадып билиринге өөредир;
- чогаалдың дылын, чурумалдыг аргаларын сайгартып өөредир;
- сөс курлавырын болгаш амыдырал дугайында билиглерин байыдар;
- пунктуация, орфография талазы-биле алган теориялыг билиглерин быжыглаар.

Кичээлдерде ажыглаар чамдык аргалар болгаш методтар:

- киирилде беседа
- аянынг болгаш тайылбырлыг номчулга
- хостуг айтырыглар эдертир беседалар
- чурук чурууру
- шээжилээшкин
- боданып харыы тывар айтырыглар
- бижип харыылаар онаалгалар бээри
- шилилгелиг ушта бижилге
- чогаалчы болгаш чогаал дугайында шинчилел ажылдар кылыры.

Ниитизи-биле программада 1 чыл дургузунда 34 шак көрдүнген: теория - 10 шак, практиктиг кичээлдер – 20 шак. Шенелде программаны ф.э.к. Доржу К.Б. база өске-даа башкыларның дуржулгазынга даянып кылган.

Календарь-темалыг планнаашкын. 11 класс.

Кичээл дин №	Кичээлдин темазы	шагы	эртер ай, хүнү	
			план езугаа р	эдилге
1.	Тыва литератураныңийиги салгалының чогаалчылары.	1	06.09.	
2	С.К.Тока«Араттың сөзү» деп романында тоожукчу маадырның овор-хевири.	1	13.09.	
3	С.К.Тока«Араттың сөзү» деп романында төөгүлүг үе.		20.09.	
4	С.С. Сарыг-оолдуң «Аңгыр-оолдуң тоожузуңда» детальдар.		27.09.	
5	С.С. Сарыг-оолдуң «Аңгыр-оолдуң тоожузуңда» овор-хевирлер.		04.10	
6	С.Б. Пюрбю «Үем болгаш үе-чергем дугайында» деп шүлүглелдин дылының онзагайы.	1	11.10.	
7	С.Б. Пюрбю «Үем болгаш үе-чергем дугайында» деп шүлүглелдин идея-темалыг утказы.		18.10.	
8	О.К. Саган-оолдуң «Дөспөстөр» деп романында идея-темалыг утка.	1	25.10.	
9	О.К. Саган-оолдуң «Дөспөстөр» деп романында овор-хевирлер.		08.11.	
10	Бадра Ужуней оглу Иргиттин (У.И. Бадра) «Арзылаң Күдерек» деп романында ёзу-чаңчылдарны көргүскени.	1	15.11.	
11	Бадра Ужуней оглу Иргиттин (У.И. Бадра) «Арзылаң Күдерек» деп романының уран чечени.		22.11.	
12	Кижиге биле бойдустуң аразында харылзааны С.Ө. Тамбаның «Амыргалаар» деп тоожузуңда чурааны.	1	29.11.	
13	С.Ө. Тамбаның «Амыргалаар» деп тоожузуңуң идея-темалыг утказы.		06.12.	
14	А.С. Пушкин «Евгений Онегин»: овор-хевирлер системазы, «Онегин строфазы».	1	13.12.	
15	А.С. Пушкин «Евгений Онегин»: овор-хевирлер системазы, «Онегин строфазы».		20.12.	
16	С.С. Сюрюн-оолдуң «Ногаан ортулук» деп романының композициязы.	1	10.01.	
17	С.С. Сюрюн-оолдуң «Ногаан ортулук» деп романының композициязы.		17.12.	
18	С.С. Сюрюн-оолдуң «Тывалаар кускун» деп романыныңдылының онзагайы.	1	24.12.	
19	С.С. Сюрюн-оолдуң «Тывалаар кускун» деп романыныңдылының онзагайы.		17.01	
20	М.Б. Кенин-Лопсанның роман «Чүгүрүк Сарала» деп романының утказы болгаш тургузуу.	1	24.01	
21	М.Б. Кенин-Лопсанның роман «Чүгүрүк Сарала» деп романының утказы болгаш тургузуу.		31.01.	
22	М.Б. Кенин- Лопсан роман-эссе «Буян-Бадырғы».	1	07.02.	

	Буян- Бадыргыныңсөөлгү шүлүктери.			
23	М.Б. Кенин- Лопсан роман-эссе «Буян-Бадыргы». Буян- Бадыргыныңсөөлгү шүлүктери.	1	14.02.	
24	Ю.Ш. Кюнзегештинлирикасында Тожу кижизиниң тускайлаң мөзү-бүдүжү	1	21.02.	
25	Ю.Ш. Кюнзегештинлирикасында Тожу кижизиниң тускайлаң мөзү-бүдүжү		28.02.	
26	«Амгы тывалитературада чогаал шинчилекчилери» деп темага төлевилел.	1	13.03.	
27	Э.Хемингуэйниң «Ашак биле далай» деп чогаалында философчу мотив.	1	20.03.	
28	Э.Хемингуэйниң «Ашак биле далай» деп чогаалында философчу мотив.		03.04.	
29	Тыва дылче Т.Г.Шевченконуң шүлүктериниң очулгазы.		10.04.	
30	Тыва дылче Т.Г.Шевченконуң шүлүктериниң очулгазы.	1	17.04.	
31	В.О. Адаровтуң. (Аржан Адаров) «Улуг көш» деп шүлүүнүн философчу утказы.	1	24.04.	
32	В.О. Адаровтуң. (Аржан Адаров) «Улуг көш» деп шүлүүнүн философчу утказы.		08.05.	
33	«Алган билиглерим-биле үлежикседим...»	1	15.05.	
34	Түңнел-кичээл	1	22.05	

Ажыглаар литература:

- «Тыва улустуң аас чогаалы», Кызыл, 1976
- «Тыва тывызыктар», Курбатский Г.Н.; Кызыл, 2002
- «Дүрген чугаалар», Орус-оол С.М.; Кызыл, 1994
- «Матпаадыр», Кызыл, 1991
- «Аңгыр-оолдуң тоожузу», Сарыг-оол С.А.; Кызыл, 2008
- «Кара-Ашактың кускуну», Куулар А.С.; Кызыл, 1988
- «Шын» солундан материалдар (1994-2009)
- «Сылдысчыгаш» солундан материалдар (1996-2010)
- «Башкы» сеткүүлүнден материалдар (1993-2010)